

Leszek Kajzer*

DWÓR KRÓLEWSKI - ZAPOMNIANY ZABYTEK SZADKU

Szadek, ongiś stolica jednego z czterech powiatów województwa sieradzkiego, a obecnie ośrodek niewielkiej gminy w powiecie zduńskowolskim, województwa łódzkiego to miasteczko o bogatych tradycjach historycznych. Pojawiło się ono w źródłach już w 1295 r. i co najmniej do połowy XVII w. stanowiło liczące się centrum demograficzne i gospodarcze. Historia jego już od wieku XIX żywo interesowała badaczy, a sporo informacji o nim zebrał sieradzki notariusz Antoni Pstrokoński.¹ W roku 1870 powstała pierwsza drukowana monografia, dziś trudno już dostępna, napisana zresztą przez autora wywodzącego się z sąsiednich Wodzierad.² Równie trudno dostępna, bo pozostająca w maszynopisie, jest praca J. Chrzanowskiego, poświęcona dziejom Szadku w średniowieczu.³ Kilka lat temu, w 1995 r., w związku z obchodami 700 lecia uzyskania przez Szadek praw miejskich, opublikowano została monografia Tadeusza Marszała.⁴ Stanowi ona obecnie najpełniejsze kompendium dziejów, choć przede wszystkim przemian przestrzennych, osadniczych i demograficznych Szadku, a także zawiera prognozy dotyczące jego przyszłego rozwoju. W monografii swej T. Marszał obszernie opisał obiekty zabytkowe miasta, czyli: gotycki kościół parafialny z zachowaną, unikalną na omawianym terenie, późnogotycką polichromią ze sceną stygmatyzacji św. Franciszka, pomieszczony na cmentarzu

* Leszek Kajzer jest profesorem Uniwersytetu Łódzkiego, kierownikiem Katedry Archeologii Historycznej UŁ.

¹ A. Pstrokoński, *Wiadomości statystyczno – historyczne o mieście Szadku*, rękopis przechowywany w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, nr 3319 IV

² A. J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870

³ J. Chrzanowski, *Dzieje Szadku do 1564 r.*, Łódź 1962, maszynopis, dawniej w Zakładzie Historii Polski Średniowiecznej Instytutu Historii UŁ

⁴ T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995

grzebalnym drewniany kościół pod wezwaniem św. Idziego oraz XIX-wieczny cmentarz św. Wawrzyńca tzw. choleryczny.⁵ Obecnie zapomina się już na ogół, iż na skraju miasta funkcjonował duży zespół mieszkalno-gospodarczy, związany ze znajdującym się w Szadku dworem królewskim, notorycznie dzierżawionym przez starostów. W roku 1986, przy okazji omawiania problematyki budowli obronnych, wzniesionych na terenie woj. sieradzkiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych, zwracano uwagę na obronny charakter szadkowskiego dworu królewskiego.⁶ Znajdował się on poza miastem, na południowy-zachód od niego, przy dawnej drodze sieradzkiej, na terenie obecnej Wielkiej Wsi, czyli tam, gdzie na planie pochodzącym z początku XIX w. zaznaczono obiekty określone jako: stajnie wojskowe, folwark rządowy i starostwo Szadek (rys.1).⁷ Sądzić można, że obronny charakter tego sporego zespołu gospodarczego uległ zatarciu już od II połowy wieku XVII, a ostatecznie na początku wieku XIX, kiedy stał się ośrodkiem tzw. dóbr rządowych. Ponieważ dotychczasowi badacze nie poświęcili królewskiemu dworowi obronnemu w Szadku wiele uwagi, postaram się rozwinąć problematykę tego już nieistniejącego, a zarazem zapomnianego, zabytku.

Najobszerniejsze i najciekawsze opisy dworu szadkowskiego pochodzą z lustracji dóbr królewskich, spisanych w latach 1565 i 1628–1632.⁸ Pierwszy sporządzony został w czasie gdy dzierżawcą szadkowskim był Stanisław Tarnowski, a podstarościm, a więc bezpośrednim zarządcą majątku, Jan Raczyński, herbu Jastrzębiec, wywodzący się z wieluńskiej wsi Raczyn, poprzednio podstarości sieradzki.⁹ Opisano wtedy *dom gospodarski* z izdebką, niewielką

⁵ T. Marszał, *Szadek...*, s. 54–60

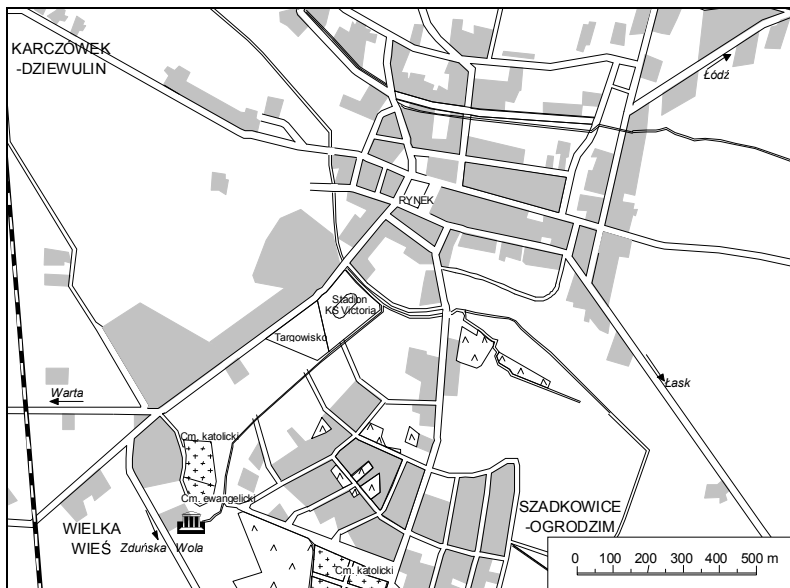
⁶ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 202–203

⁷ Plan ten, przechowywany w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, publikuje w przeryszie T. Marszał, *Szadek...* s. 41

⁸ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1545*, cz. I, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, s. 63 (cytowane dalej jako: *Lustracja 1565*), oraz: *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. II, Województwo sieradzkie, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1969, s. 46–48, (dalej *Lustracja 1628–1632*)

⁹ Stanisław Tarnowski (+1568) był miecznikiem koronnym (1532–1547), starostą sieradzkim (1547–1568), kasztelanem zawichojskim (1547), starostą

komorą, sienią, izdebką białą i z dwoma komorami oraz ze spiżarnią.

 - dwór królewski

Rys. 1. Lokalizacja dworu królewskiego

Źródło: opracowanie własne

Innym budynkiem zespołu był *dom drugi*, zapewne nowszy (z izbą, komorą, sienią i komnatą). Obok stały: kuchnia, piekarnia, komora, łazienka, a także dwie stajnie: na 26 i 16 koni. W części gospodarczej znajdowały się obory i chlewy, a na *gumnie* 2 drewniane stodoły.¹⁰ Wszystkie budynki opisanego zespołu dworskiego wykonane były z drewna, a lakoniczność relacji nie

ostrzeszowskim (1553–1565), podskarbis wielkim koronnym (1555–1561), wojewodą sandomierskim (1561–1568), starostą krzeszowskim (1553), bolesławieckim (1563) i surogatorem sieradzkim (1544–1546), (por. *Urzednicy wojewodztw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993, s. 297) i osobą o niemal legendarnych możliwościach finansowych, określaną przez współczesnych jako „bogaty wojewoda”. Por. A. Marciniak-Kajzer, *Fundacje architektoniczne małopolskich Leliwitów*, Łódź 2001, s. 143–151

¹⁰ *Lustracja 1565*, s. 63

pozwala na dokładniejsze poznanie charakteru zabudowań królewskiego dworu w Szadku.

Znacznie obszerniejszy i ciekawszy jest opis dzierżawy szadkowskiej z początku 2 ćwierci XVII w. Jej posesorem był wtedy Mikołaj Wierzbowski, piszący się z Wielkiego Chrzastowa, zarazem kasztelan inowłodzki.¹¹ Zespół dworu królewskiego składał się wtedy z licznych budynków mieszkalnych i gospodarczych. Opis lustratora, pod tytułem *Opisanie dworu szadkowskiego* zaczyna się od słów: **Dwór**, który leży od miasteczka na staję.¹² Do niego wjeżdżając, wrót dwoje dwoistych na biegunach, a kuny od wierzchu żelazne mające, gontami pobite, już przegnieły. Do sieni drzwi drewniane na zawiasach, z wrzeciędzem, skoblem i kłamką. W tej sieni przy izbie kuchenka tarcicami wkoło obwiedziona, ognisko drzewem okasztowane, komin prosty w drzewo, glina oblepiony. Izba, do niej drzwi na zawiasach, z kłamką i hantabą, okien 5, szyby ze szkła prostego, w olów wprawione, piec zielony kaflowy, komin prosty, niedobry, ławy proste po 2 stronach przy ścianiech, stół 1 szeroki, dębowy, drugi pomniejszy, zydlów 2, konewnik prosty z szafami prostymi, drzwiczki do nich na zawiasach. Z tej izby komora.... z tej komory drzwi do komórki.... Przy kuchni w sieni izdebka kuchenna,.... przeciwko izbie komora.... w tejże sieni drugie drzwi do piekarnie... Przy izbie na podwórzu komora do mleczna na dole, ... na tej komorze druga komora dla nabiałów. Nad tym wszystkim budowaniem dach przegnieły, stary. W podwórzu **lamus** dla chowania rzeczy dachem gontowym pokryty, na poły pognieły.... pod tym lamusem piwniczka.... . W tymże podwórzu **dwór stary**, gdzie browar był, słomą po większej części posyty, gontami ostatek, i to zgnielemi pobity, przez który zaciekając połap nad komorą przegnieł i zawaleł komorę...(opuszczono opis wnętrza budynku)... . Tamże w sieni na górę nad izbę wschód na zawiasach żelaznych, z haczykiem i wrzeciędzem drzwi mający. To budowanie w ziemię wszystko

¹¹ Mikołaj z Wielkiego Chrzastowa Wierzbowski, kasztelan inowłodzki (1619–1638), starosta szadkowski (1626–1638), zmarł w roku 1638/39, por. *Urządnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego...*, s. 304, gdzie znajduje się nieprawdziwa informacja, że starostą szadkowskim został dopiero w 1636 r. a nie 30 marca 1626 r.

¹² Staję, staropolska miara długości, tu zapewne tzw. staję milowe, o długości około 893 metrów.

wpadło, już dobrze pogniele. Przy tym starym budowaniu 3 chlewiki, do których troje drzwiczek, słomą poszyte. Przy nich karmnik słomą także poszyty. **Budowanie na kopcu**, do którego idąc **mostek** z poręczem po obu stronach. Wchodząc do sionki drzwi na zawiasach żelaznych, z wrzeciędzem i hantabą. Izdebka, do niej drzwi na zawiasach, z wrzeciędzem. Tamże piec biały, (z) prostych kaflów, komin, okien 2 proste, w drewnie oprawione, ławy wkoło. Naprzeciwko tej izdebce komora, w niej okno szklane niedobre, proste, drzwi na zawiasach żelaznych. W tymże budowaniu naprzeciwko drzwiom siennym izdebka, gdzie łazienka była przedtym, nowo teraz zbudowana. Do niej drzwi na zawiasach 2 z zamkiem, haczykiem i skoblem, okien 2 prostych w drewno, piec biały, prosty, stół roboty stolarskiej, ław przy ścienie 2, ława przy piecu stolarskiej roboty. Na tym budowaniu dach zły, barzo pognięty, już po większej części obleciał, woda koło kopca. Przed **nowym dworem** piekarnia, pusta, gontami pobita, zgnięła już. Do niej drzwi na zawiasach, z wrzeciędzem. Wchodząc do siemi po lewej ręce komórka, do niej drzwi proste z wrzeciędzem, na zawiasach. Tamże w sieni ognisko, kamieniem i cegłą wymurowane, pod którym piec do pieczenia chleba, komin w drzewo, nad ogniskiem gliną oblepiony i gontami pobity. Izba, do niej drzwi na zawiasach, w niej piec prosty, zły, tamże kominiek niedobry, okien 2 bez blon. Z komory izba, do niej drzwi na zawiasach, z wrzeciędzem. Przy niej chlewik nowo postawiony, słomą poszyty, do niego drzwiczki proste. Obora, do niej wrota dwoiste, przy wrotach drzwiczki. Ta obora wszystka tr(z)ciną poszyta, słomą miejscami, drzewo poniekąd złe, pogniele ma; która po większej części poprawiona teraz. Kurnik słomą poszyty, drzwi do niego proste. Na podwórzu nowego dworu z przyjazdu stajnia dobra, porządna, wszystka gontami pobita. W pół stajnie przegroda, w której są drzwiczki. Do tej stajnie wrota na biegunach żelaznych z kunami do zawierania. Tamże są 2 podciągki naprawione teraz niedawno. Item komórka woźnicza, drzwi do niej proste z wrzeciędzem. Nad tą stajnią góra do sypania zboża. Tam po wschodku wchodząc, drzwi na górę na zawiasach, z wrzeciędzem i skoblem. Budowanie to wszystko oparkanione nowym parkanem. W tym parkanie drzwi dwoje prostych. Stodół 2 przy nich plewiarnia słomą poszyta... . Te stodoły nowo ostrożone kosztem

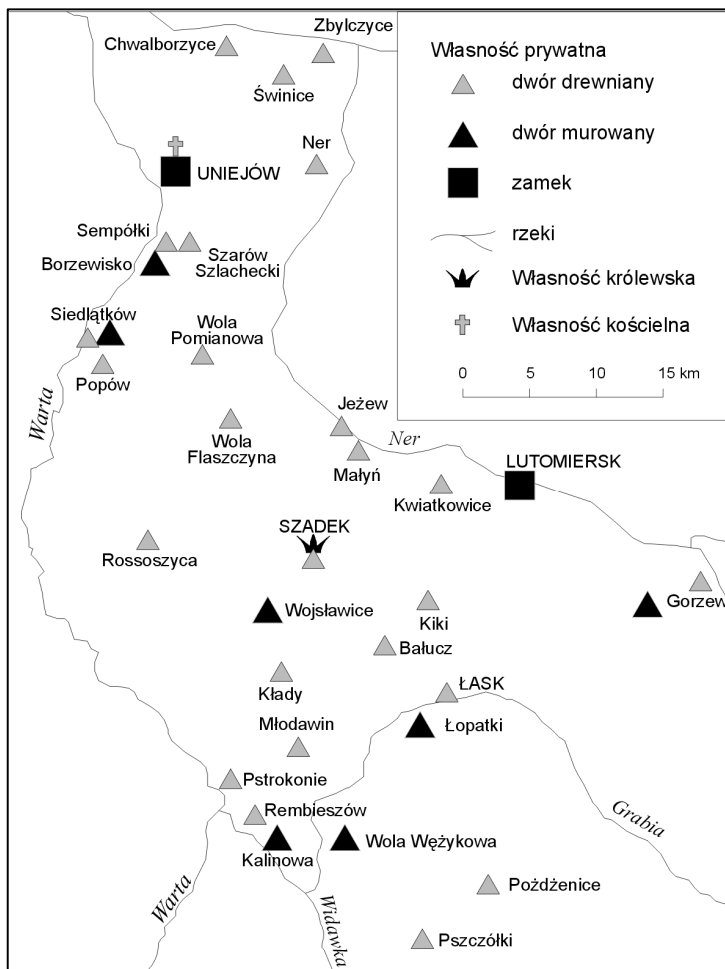
*JMP starosty. Także, co się wyżej specyfikowało lub poprawiło bądź też zbudowało, opowiedano się od JMP starosty, że to kosztem jego działa się. Także stoły, ławy, piece, zydle to wszystko kosztem JMP starosty sprawiono.*¹³ Zamieszczony tu opis wskazuje, że w zespole dworu, oprócz licznych budynków gospodarskich, znajdowały się również domy mieszkalne — dwory, określone jako stary i nowy, a także *budowanie na kopcu*, czyli domostwo z sionką, izdebką ogrzewaną piecem, komorą, nowo zbudowanym pomieszczeniem łazienkowym oraz z kolejną ogrzewaną piecem izdebką, które było ulokowane na kopcu — nasypie ziemnym, okolonym wodami fosy. Zużycie dachu, w chwili sporządzania opisu, sugeruje, że budynek stojący na kopcu powstać mógł jeszcze w wieku XVI.

Tradycja sypania kopców, na których najpierw wznoszono drewniane budynki o formie wieżowej, a potem także dwory o horyzontalnej dyspozycji pomieszczeń, była typowa dla całego europejskiego średniowiecza, szczególnie w strefie nizinnej. Tego typu obiekty obronno-mieszkalne, stanowiące miniatury, a zarazem *pars pro toto* prawdziwych murowanych zamków, licznie powstawały także na ziemiach polskich, w tym i w rejonie Centralnej Polski, czyli regionu łęczyckiego, sieradzkiego i wieluńskiego.¹⁴ Wznosili je w centrach swych rodzinnych włości fundatorzy prywatni, ale także biskupi i kanonicy, administratorzy kościelnych kluczy majątkowych oraz urzędnicy królewscy w ośrodkach państwowych domen ziemskich, zwanych „królewszczyznami” (rys.2). Takim właśnie centrum królewszczyzny był i Szadek. Powstanie w nim obronnej siedziby na kopcu, na okrajach której powstał spory zespół gospodarczy, z licznymi budynkami mieszkalnymi i folwarcznymi, nie jest więc zjawiskiem dziwnym, ale raczej potwierdzającym pewne reguły epoki. Bogactwa nagromadzone w dworze, w skutek działań gospodarczych, musiały i powinny być przecież chronione, a to zapewnić mogło ulokowanie jednego z budynków zespołu na kopcu

¹³ *Lustracja 1628–1632*, s. 46–48

¹⁴ L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, Folia Archaeologica, t. 1, Łódź 1980; tenże, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, tamże, t. 6, Łódź 1984; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, por. przypis 6.

ziemnym, dodatkowo otoczonym przeszkodą wodną, w postaci nawodnionej fosy.

Rys. 2. Budowle obronne powiatu szadkowskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, Folia Archaeologica, t. 1, Łódź 1980

Choć lustracja z połowy wieku XVI nie informuje nas o obecności budynku na kopcu, znanego z opisu z początku 2 ćwierci XVII w.,

można sądzić, iż sam kopiec miał znacznie starszą, jeszcze późnośredniowieczną metrykę i prawdopodobnie powstać mógł w wieku XIV, gdy w czasach Kazimierza Wielkiego na nowo organizowano domenę królewską. Tak więc sugerować można, że obronne walory królewskiego dworu w Szadku sięgać mogą jeszcze późnego średniowiecza. Sugestię tę, wobec braku bezpośrednich dowodów, uprawdopodobnić mogą jedynie studia porównawcze.

Omawiany obiekt porównywać należy na tle innych królewskich zespołów dworskich z terenu historycznego województwa sieradzkiego (rys.3). W skład domeny ziemskiej władców na tym obszarze wchodziły liczne jednostki gospodarcze, określane jako starostwa albo dzierżawy. Były to starostwa: piotrkowskie, sieradzkie, wieluńskie, bolesławieckie i grabowskie, w których to ośrodkach, na straży zgromadzonych dóbr i właściwego funkcjonowania administracji państwowej, stały murowane zamki, w większości wzniesione z inicjatywy Kazimierza Wielkiego. Mniejsze, ale i liczniejsze, były wchodzące w skład poszczególnych starostw, samodzielne gospodarczo klucze majątków, określane jako dzierżawy, z centrami w: Tuszynie, Szadku, Warcie, Brzeźnicy, Klonowej (z Brąszewicami), Radomsku, Szczercowie i Ostrzeszowie, a także drobniejsze: wójtostwa i pojedyncze wsie. Przedstawionego tu podziału nie należy traktować jako stałego, gdyż niektóre ośrodki dzierżaw stawały się starostwami, i odwrotnie, w miarę postępujących zmian administracyjnych i przemian gospodarczych. Królewski zamek stał tylko w Ostrzeszowie, a zamek niedokończony (?), potem dowodnie o charakterze obronnego dworu okolonego przeszkodą wodną, w Brzeźnicy. W Tuszynie, Warcie, Klonowej, Radomsku i Szczercowie zespoły zabudowań rezydencjonalno-folwarcznych dworów królewskich nie miały wyraźnie zaznaczonych cech obronnych. Łącznie areał gruntów województwa sieradzkiego (ale bez Wieluńszczyzny), pozostających w posiadaniu króla nie był duży, gdyż dobra prywatne z tego obszaru obejmowały aż ponad 81% całości areału.¹⁵ Oprócz miast i miasteczek, które nie tylko nominalnie liczyły się w strukturze królewskiej domeny ziemskiej, były również i inne wsie, które także wymagają wzmiankowania.

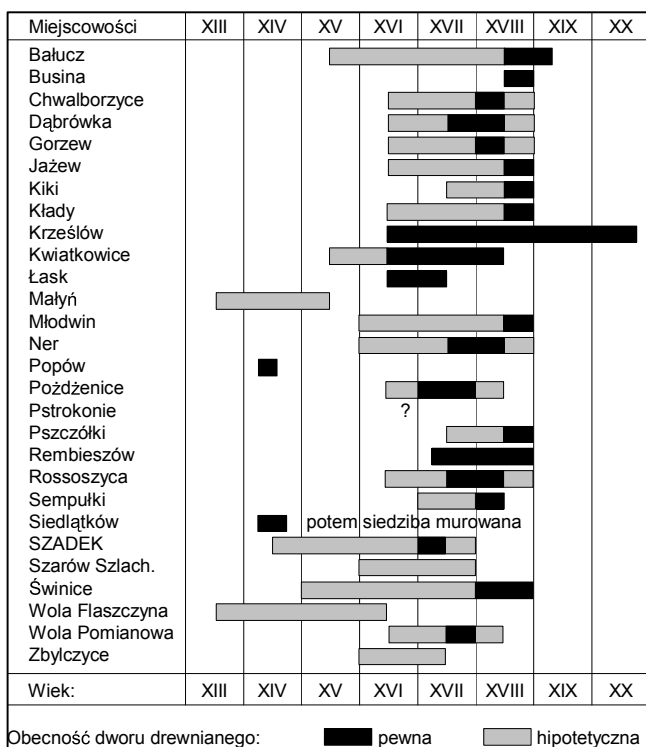
¹⁵ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s.11–14

Są to przede wszystkim Brodnia nad Wartą i Dobryszce koło Radomska. Zespoły folwarków królewskich w tych miejscowościach wymagają szerszego omówienia.

W opisie zabudowań dworu we wsi Dobryszce koło Radomska, pochodzącym z połowy wieku XVI, odnotowano nie tylko obecność „przygródka” i zasadniczego zespołu mieszkalno-gospodarczego z 2 domami, ale także wieży na kopcu. Fragment ten wypada przytoczyć w całości: *Wieża na kopcu, około niej przykop suchy, przezeń chodzenie z pobiciem. Na dole tej wieże spiżarnie 2, u jednej spiżarniej zamek i wrzeciędz. Na tych komorach pierwsze gmachy. Izba niewielka, okna krzyżowe stare 2, błony szklane, stoły 2, ławce 2, u drzwi zamek. Przed izdebką i kownatą sień, okien wielkich krzyżowych 4, błony szklane. Z tej sieni wschód na górę. Na tych gmachach sala wielka, która się psuje, na niej pobicie złe. Trzeci dom ku stawowi....*¹⁶ Opis ten nie pozostawia wątpliwości, że jądrem założenia dobryszyckiego był element obronny — drewniana wieża, stojąca na nasypie ziemnym otoczonym, suchą już, fosą. Był to budynek trzykondygnacyjny, z dwoma „spiżarniami”, czyli pomieszczeniami magazynowymi w przyziemiu, trzema lokalnościami na parterze (sienią, izbą i komnatą) i wielką salą na piętrze. Zły stan obiektu i obecność suchej już fosy sugerują, że było to założenie powstałe wcześniej — znacznie starsze niż data sporządzenia opisu, a więc na pewno sięgające wieków średnich. Obiekt ten nie został już opisany w lustracji z lat 1628 – 1632, z czego wynikać może, że w II połowie XVI lub na początku wieku XVII uległ zniszczeniu. Pierwszą wzmiankę o nim wprowadził do literatury, już na początku XX w., archeolog amator, ale przede wszystkim malarz M. Wawrzeniecki, zaś profesjonalnie scharakteryzowała go w pracy z 1968 r. J. Kamińska, zbierając podstawowe dane archiwalne i przekazy kartograficzne.¹⁷

¹⁶ *Lustracja 1565*, s.75–76

¹⁷ J. Kamińska, *Radomsko — Dobryszce*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 67–72

Rys. 3. Dwory drewniane powiatu szadkowskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, Folia Archaeologica, t. 1, Łódź 1980

Potem problem tego założenia obronnego scharakteryzowali L. Kajzer i J. Augustyniak, dopuszczając, za S. Kutrzebą, że właśnie w dobrzyskiej wieży, a nie w samym Radomsku, odbywały się sądy królewskie.¹⁸ Kopiec po wieży zniwelowany został na początku XX w. a interesujący nas teren, obecnie zurbanizowany, znajduje się już w granicach miasta Radomska. Okoliczności te sprawiły, że obiekt nie stał się przedmiotem badań archeologicznych, co powoduje, że lepsze poznanie chronologii wzniesienia, użytkowania i upadku oraz formy i kontekstu obronnej wieży nigdy już nie zostaną dokładnie poznane.

¹⁸ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp...*, s. 172–173

Na terenie Sieradzkiego znajdują się dwie wsie o nazwie Brodnia. Pierwsza to Brodnia Dolna koło Łasku, w której znajduje się relikwiał założenia obronnego, w postaci wyspy okolonej stawem. Na wyspie stał, jak wykazały badania archeologiczne, nowożytny drewniany dwór, który podobnie jak wieś, należał do prywatnych posiadaczy.¹⁹ Obiekt ten, jako efekt działań mecenatu szlacheckiego, nie będzie tu jednak omawiany. Bardziej interesuje nas Brodnia nad rzeką Wartą, leżąca koło Pęczniewa. Wieś ta pojawiła się w źródłach pisanych w 1298 r., kiedy wyszła z rąk prywatnego posiadacza i do końca XVIII w. była własnością królewską, wchodząc w skład starostwa sieradzkiego. Ulokowana była na starej przeprawie — brodzie przez Wartę, na jednym z najważniejszych w średniowieczu szlaku drożnym, wiodącym z południa kraju przez Sieradz do Kalisza i Wielkopolski. Tędy właśnie podróżował z Krakowa (i ulubionego Nowego Miasta Korczyna) do Poznania król Władysław Jagiełło, który wielokrotnie zatrzymywał się we wsi, sprawując tam osobiście sądy *in curia domini regis*, a więc najwyższe w państwie sądy odwoławcze, i wystawiając liczne dokumenty. Dowodnie potwierdzonych jest aż 19 pobytów władcy w tej wsi, w latach 1401–1433. Obecności kopca w Brodni nie odnotowała XVI-wieczna lustracja dóbr królewskich, a wspomniano go dopiero w lustracji z lat 1628–1632 (*kopiec wielki usuty, do którego jest forta z podwórza na biegunach, wschód, stopnie drewniane. Na tym kopcu ganek wiązany, gontami pobity. Za tym kopcem lamus...*), oraz w inwentarzach wsi z lat 1766 i 1775.²⁰ Kopiec w Brodni, ulokowany na krawędzi wysokiego brzegu Warty, znajdujący na skraju dużego zespołu dworskiego, poddany był badaniom archeologicznym, a przy ich okazji opracowano także dzieje wsi w wiekach średnich.²¹ Badania wykazały, że na kopcu stała drewniana wieża (o wymiarach podstawy 5,3x5,3 m) z przybudówką (1,4x3,7 m, dostawioną do

¹⁹ T. J. Horbacz, *Nowożytny dwór w Brodni Dolnej koło Łasku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. T. J. Horbacza i L. Kajzera, Sieradz 1993, s. 303–307

²⁰ *Lustracja 1628–1632*, s. 70; por. L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp...*, s. 63–64

²¹ L. Kajzer, *Folwark i stacja królewska w Brodni koło Sieradza*, *Folia Archaeologica*, t. 18, Łódź 1994, s. 77–104; por. S. M. Zajączkowski, *Uwagi nad dziejami wsi Brodnia koło Sieradza (do początków XVII wieku)*, tamże, s. 105–125

ściany północnej wieży i zapewne mieszcząca ciąg schodowy; zejście do przyziemia i drabinę do górnej izby, choć nie można wykluczyć obecności jeszcze jednej kondygnacji). Poziom dolnej kondygnacji wieży zagłębiony był bowiem na około 1 m w grunt. Wieżę wzniesiono prawdopodobnie około połowy wieku XIV, zaś w połowie wieku XV uległa ona opuszczeniu i w II połowie tegoż stulecia gwałtownemu zniszczeniu pożarowemu. Wiedząc o wielokrotnych pobytach Władysława Jagiełły w Brodni, a także znając chronologię funkcjonowania opisanej wieży, sugerować można, że w niej właśnie, ulokowanej na skraju dużego królewskiego folwarku i dającej zarazem wspaniały widok na całą rozległą dolinę Warty,²² władca ten sprawował swe sądy, choć domniemanie to jest naturalnie trudne są do zweryfikowania.

Przykłady drewnianych wież na kopcach, wzniesionych w wiekach średnich i funkcjonujących w obrębie królewskich założeń dworsko-folwarcznych w Dobryszycach koło Radomska i w Brodni nad Wartą stwarzają dobrą bazę porównawczą dla interpretowania „budowania na kopcu” w Szadku. Uwagę zwraca, że powstały one na okrajach dużych zespołów dworskich, które funkcjonowały jednak znacznie dłużej niż same wieże; obiekt w Brodni przestał istnieć jeszcze u schyłku wieków średnich, w Dobryszycach funkcjonował najdłużej do początku XVII w. Mimo braku bezpośrednich przekazów źródłowych i innych danych, sądzić można, że dzieje obronnego zespołu dworskiego w Szadku mogą być porównywane nie tylko z omówionymi wyżej obiektami królewskimi, ale i z regułami znanymi z obserwacji dziejów i przekształceń przestrzennych innych, licznych, prywatnych dworów obronnych z terenu Sieradzkiego, powstałych w późnym średniowieczu i funkcjonujących do połowy wieku XVII, lub nawet dłużej, czyli do końca Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Jeśli obronne założenie dworskie powstało w późnym średniowieczu, to z reguły pierwszym budynkiem lokowanym na kopcu była drewniana wieża, o funkcjach mieszkalno-obronnych. Stanowiła ona albo główny dom właścicieli włości, albo jeśli mieszkali oni w nieobronnym budynku stojącym obok, pełniła funkcje „berfriedu”, czyli używanej tylko w wypadku zagrożenia wieży ostatecznej obrony.

²² Obecnie kopiec znajduje się na wysokim brzegu, sztucznie spiętrzonego, dużego akwenu, określanego jako Zalew Jeziorsko.

Jeśli zespół dworski funkcjonował w danym miejscu dłużej, często wieża, po jej spaleniu lub zniszczeniu naturalnemu (tzw. technicznemu), zastępowana była kolejnym, wzniesionym na tym samym kopcu, budynkiem. Z reguły był to drewniany dwór, pozbawiony walorów obronnych, a bezpieczny tylko dzięki tej wywyższonej ponad okoliczny teren i otoloną przeszkodą wodną, lokalizacji. Z terenu Sieradzkiego znamy kilka przykładów późnośredniowiecznych prywatnych „fortalicji”, które w zmienionej formie (jak np. we Wrzącej koło Błaszek, funkcjonowały od późnego średniowiecza aż do horyzontu roku 1800 r.²³).

Zastawni possessorowie dóbr królewskich, czyli starostowie, nie zawsze dbali o powierzone im mienie, starając się raczej maksymalnie wzbogacić i zgromadzić z dzierżaw jak największe dochody.²⁴ Stąd też najczęściej stan budynków folwarcznych, ale i mieszkalnych wchodzących w skład dworów królewskich, znany z opisów lustracyjnych, nie był najlepszy, a pozbawione codziennej troski i nie remontowane obiekty prędko znikwały z powierzchni ziemi. Elementy takiego braku troski dostrzegane są znacznie częściej, niż podkreślane w cytowanej lustracji Szadku z początku 2 ćwierci XVII w., starania starosty Mikołaja Wierzbowskiego.

Znając generalne prawidłowości przemian drewnianych dworów obronnych-fortalicji, sądzić można, że otoczony nawodnioną fosą, kopiec stojący w zespole dworu królewskiego w Szadku usypano już w wieku XIV. Wtedy to prawdopodobnie stanął na nim drewniany budynek wieżowy. W miarę rozbudowy całego zespołu gospodarskiego, wieża ta straciła chyba swe pierwotne znaczenie i następnie została rozebrana, lub uległa gwałtownej katastrofie np. pożarowej i nie została odbudowana. Pusty już kopiec, stojący na skraju dworskiego podwórza, służył następnym starostom, którzy wznosili na nim kolejne, raczej

²³ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp...*, s. 226–229; por. L. Kajzer, *Dwór we Wrzącej koło Sieradza*, Sieradz 1991; por. A. Szymczakowa, *Szlachta sieradzka w wieku XV. Magnifici et generosi*, Łódź 1998, s. 205–225. Pierwsza wzmianka o fortalicji we Wrzącej pochodzi z roku 1488, a ostatni posiadacze wsi, rodzina Grodzickich przeniosła się z kolejnego drewnianego dworu na kopcu do murowanej nie obronnej siedziby dopiero w 1800 r.

²⁴ A. Stroynowski, *Użytkownicy królewszczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI–VIII w.)*, Rocznik Łódzki, t. XX (XXIII), Łódź 1975, s. 315–328

niezbyt porządnie zbudowane, a więc narażone na prędkie zniszczenie, drewniane budynki mieszkalne. Taki właśnie stan zarejestrowano w lustracji z początku 2 ćwierci XVII w. Zniszczenia połowy XVII w., związane z niepokojami wojen szwedzkich, które podkopały egzystencję większości polskich miast, odbiły się także i na Szadku. Wtedy też zapewne spustoszone i położony pod miastem dwór królewski, a ostatni, stojący na kopcu budynek, przestał istnieć. Mimo braku bezpośrednich przekazów, sądzić można, że w wieku XVIII, nie remontując i nie pogłębiając fosy, doprowadzono do jej ostatecznego zamulenia, zarosnięcia, i przez wyrzucanie śmieci, do niwelacji terenu. Natomiast według nie do końca pewnych danych, nikłe już reliktory kopca, leżące wtedy na gruncie należącym do rodziny Jagiełłów, ostatecznie zniwelowano dopiero po II wojnie światowej.

Obszar dworu królewskiego, z otoczonym fosą kopcem, znalazł się w wieku XIX w obrębie zespołu folwarcznego należącego do tzw. dóbr rządowych, a po II wojnie funkcjonowała tu Gminna Spółdzielnia, która generalnie zniekształciła obraz wcześniejszej zabudowy. Późniejsze zmiany użytkowania spowodowały więc gruntowne zatarcie pierwotnej sytuacji terenowej. Nie jest to także obszar dobrze spenetrowany archeologicznie, choć wiadomo, że na powierzchni gruntu znaleźć tu można liczne ułamki późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń glinianych. Jest to dowodne świadectwo intensywności procesów osadniczych na tym obszarze.

Moim zdaniem rejon Szadku, w którym funkcjonował zespół zabudowań królewskiego dworu, to obszar wymagający solidnych terenowych badań archeologicznych. Tylko one mogą w istotny sposób wzbogacić naszą wiedzę o tym interesującym, ale równocześnie gruntownie zapomnianym, zabytku.

Literatura

Chrzanowski J., *Dzieje Szadku do 1564 r.*, Łódź 1962, maszynopis, dawniej w Zakładzie Historii Polski Średniowiecznej Instytutu Historii UŁ

Horbacz T. J., *Nowożytny dwór w Brodni Dolnej koło Łasku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. T. J. Horbacza i L. Kajzera, Sieradz 1993

Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986

Kajzer L., *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVIII wieku*, Folia Archaeologica, t. 1, Łódź 1980

Kajzer L., *Dwory obronne wieluńskiego w XIII–XVII wieku*, Folia Archaeologica, t. 6, Łódź 1984

Kajzer L., *Folwark i stacja królewska w Brodni koło Sieradza*, Folia Archaeologica, t. 18, Łódź 1994

Kajzer L., *Dwór we Wrzącej koło Sieradza*, Sieradz 1991

Kamińska J., *Radomsko – Dobryczyce*, [w:] *Na granicach archeologii*, Łódź 1968

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1545, cz. I, wyd. Tomczak A., Ohryzko-Włodarska C., Włodarczyk J., Bydgoszcz 1961

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632, cz. II, Województwo sieradzkie, wyd. Z. Guldon, Wrocław 1969

Marciniak-Kajzer A., *Fundacje architektoniczne małopolskich Leliwitów*, Łódź 2001

Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995

Parczewski A. J., *Monografia Szadku*, Warszawa 1870

Pstrokoński A., *Wiadomości statystyczno-historyczne o mieście Szadku*, rękopis przechowywany w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, nr 3319 IV

Stroynowski A., *Użytkownicy królewsczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI–XVIII w.)*, Rocznik Łódzki, t. XX (XXIII), Łódź 1975

Szymczakowa A., *Szlachta sieradzka w wieku XV. Magnifici et generosi*, Łódź 1998

Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy, opr. E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1993

Zajączkowski S. M., *Uwagi nad dziejami wsi Brodnia koło Sieradza (do początków XVII wieku)*, Folia Archaeologica, t. 18, Łódź 1994